

ADELLIJKE KAATSBANEN (1440-1800)

> **Cees de Bondt**
Tennis historicus

In het vorige nummer van Kasteel & Buitenplaats werden vooral de stadhoudelijke kaatsbanen beschreven. Ook vele lagere edellieden bezaten op hun kasteel een kaatsbaan. Dat blijkt vooral geïnspireerd door het Bourgondische Hof (1384-1482). Dat stond model voor latere Europese hoven, met name op het gebied van amusement en recreatie, waaronder ook de beoefening van het kaatsspel valt.

Men kan stellen dat het hof van de hertogen van Bourgondië aan de wieg heeft gestaan van de ontwikkeling van het kaatsen, de voorloper van ons huidige tennis. Vóór 1430 werd het balspel voornamelijk beoefend in een onbepaalde ruimte, waarbij de aanwezigheid van muren geen bepalende rol speelde, zo wordt ons duidelijk bij bestudering van het eerste traktaat dat de spelregels van het kaatsen bevat, *Dat Kaatspel ghemoraliseert, in gheesteliken en waerliken justicien*, uit 1430.

Het politieke element dat zich in *Dat Kaatspel ghemoralizeert* manifesteert, dienen we te plaatsen tegen de achtergrond van het bestuur van Philips de Goede, die via zijn gezag het doel nastreefde een breder, mentaal draagvlak te creëren van solidariteit en loyaliteit met de gemene zaak. De literaire vorm waarmee de onderdanen via *Dat Kaatspel ghemoralizeert* konden worden bewerkt was de allegorie, in dit geval een symbolische voorstelling van een wereld waarin de toepassing van spelregels

> OP DE ACHTERGROND EEN GEZELSCHAP OP WEG NAAR DE KAATSBAAN. ETS VAN JACOB HONDIUS NAAR ADRIAAN VAN DER VENNE, UIT SPIEGEL VAN DEN OUDEN EN NIEUWEN TYT VAN JACOB CATS UIT 1632

in het kaatsspel garant stond voor een harmonieuze kaatspartij. Doel was solidariteit te kweken tussen volk en het bestuurlijk gezag. Aangezien de hoge adel door de Bourgondische integratie steeds meer heerlijkheden verwierf over de grenzen van de vorstendommen heen, is het niet verwonderlijk dat er steeds meer hoog-adellijke kaatsbanen ontstonden in onze gewesten.¹ Het kaatsspel werd nadrukkelijk gepromoot als een ridderlijk spel.

Vrijwel alle vroege kaatsbanen in de gewesten Holland en Gelre (Brielle, Duurstede, Prinsenhof Arnhem, Kasteel Batestein) werden gebouwd door kasteel-eigenaren die als bestuurders op regelmatige basis in Gent en Brugge *acte de présence* moesten geven voor overleg. Dat bewijst opnieuw de grote invloed van Bourgondië. Hieronder beschrijf ik kort een aantal van die adellijke kaatsbanen.

¹ Ik ben dank verschuldigd aan Mario Damen, die middeleeuwse geschiedenis doceert aan de Universiteit van Amsterdam, met name gespecialiseerd in adellijke feestcultuur en politieke representatie

> BALLHAUS (KAATSBAAN) VAN HET COLLEGIUM ILLUSTRE IN TÜBINGEN. UIT HET ALBUM AMICORUM VAN HERTOG AUGUST BRAUNSCHWEIG LUNEBURG

BURCHT HET TOLHUIS, LOBITH

Volgens de rekeningen in zijn Keukenboekje, verspeelde Arnold van Egmond, hertog van Gelre (1423-1465, 1471-1473), behoorlijke sommen geld, 'Sonnekronen', aan ballen tijdens het kaatspel ('katzspoel'), de benaming voor zowel het spel als de baan. Ook blijkt zijn voorliefde voor het 'scaecspel', zoals af te lezen valt in de uitgaven voor een 'nye bret' (nieuw schaakbord) en stukken. Hertog Arnold maakte van iedere gelegenheid gebruik om zijn favoriete sporten schaken en kaatsen te beoefenen, ook tijdens de reizen door zijn gebied. Het lange bewind van de oorlogszieke Arnold stond in het teken van de Tweede Gelderse Successieoorlog. Wat zijn voorliefde voor kaatsen betreft, geeft hertog Arnold aan dat 'mijn vroegste inlandsche Kaatsbaan is van 1441, en die moet ik op Lobede vinden;² ofwel de landsheerlijke burcht Het Tolhuis die lag in het huidige Lobith. Het kasteel gold als het bestuurlijke en culturele centrum in het strategisch belangrijke gebied tussen Waal en Rijn. Het Tolhuis werd door het leger van Lodewijk IV volledig verwoest tijdens het rampjaar 1672.

HUIS BUREN

Als heren van Buren bouwden de graven van Egmond-Buren een daadkrachtig bestuur op in Buren. Ze versterkten hun kasteel, waardoor het stadje zich ontwikkelde tot een belangrijk machtscentrum. De rentmeesterrekeningen uit die tijd maken melding van de festiviteiten en spelen die werden georganiseerd op het kasteel. Er lag ook een kaatsbaan, die niet alleen door de heren van Buren werd gebruikt. Wanneer ze hun onderdanen op een feest wilden onthalen, gaven de edelen geregeld een 'kaatsbal', een feest waarbij een kaatstoernooi werd gehouden. Zo vinden we opgetekend dat de rentmeester van de graaf van Buren in 1469 een aanzienlijke uitgavenpost opnam voor 'den kaatsbal, die syn genadiche Here die gesellen gaff, dat si kaatsen solden, dat hij 't aensach om den tijd mede te verdriven'.³ De toenmalige Heer van Buren was Willem van Egmond (1412-1483), of wellicht wordt bij de 'genadiche Here' verwezen

naar zijn zoon, Frederik van Egmond (ca. 1440-1521), heer van IJsselstein.

NEDERHOFF VAN KASTEEL DUURSTEDÉ

Het Nederhoff, een vijftiende-eeuws gebouwencomplex bij kasteel Duurstede, bezat rond 1460 een kaatsbaan. Het Nederhoff moet gezien worden als een nevenresidentie voor de bisschoppen, die zelf op het kasteel verbleven. Van de kaatsbaan noch van het Nederhoff is iets overgebleven, wel van het zogenaamde 'kaatsbaanhuisje', dat waarschijnlijk tegen de oorspronkelijke kaatsbaan was aangebouwd. Vanaf de eerste etage beschikten de gastheer en de genodigden over een fraai uitzicht op datgene wat zich op de (open) kaatsbaan afspeelde. Kaatsbaanhuisjes bezaten over het algemeen een tapperij om na afloop van de partij wat te nuttigen, en het huisje werd ook gebruikt om zich om te kleden. Het Kaatsbaanhuisje is nu in gebruik als café 't Hoff. Het is niet onmogelijk dat bisschop David van Bourgondië de bouwheer is geweest van dit gebouw. Het betreft hier een uniek gebouw: van dergelijke gebouwen zijn waarschijnlijk nergens elders in Europa overblijfselen bewaard gebleven.⁴ We zijn in de gelukkige omstandigheid over een verslag te beschikken van een bezoek aan Duurstede uit 1470, door Reinoud II van Brederode, zoon van Walraven I, waarbij het kaatspel wordt genoemd. In een turbulente periode in de Hoekse en Kabeljauwse twisten bracht Reinoud, burggraaf van Utrecht en vrijheer van Vianen, een bezoek aan de Utrechtse bisschop David van Bourgondië, behorend bij de Kabeljauwse factie, voor een onderhoud wegens valse beschuldigingen aan zijn adres. Reinoud, van het Hoekse geslacht Brederode, zou de bisschop te spreken krijgen, maar hij werd in een toren opgesloten, evenals Reinouds broer, Gijsbrecht. Zijn bastaardkinderen, die Reinoud had meegenomen, beoefenden

² G. van Hasselt's bydragen voor d'oude Geldersche Maaltijden, (z.p.1805), pp. 197-199

³ G. van Hasselt, *Geldersch Maandwerk* (Arnhem, 1807); W. Westra, 'Kaatsen', *Revue der Sporten*, 1e Jaargang, 4, (1907), p. 99-100

⁴ F.L. Gaasbeek, 'Wijks café bevat de overblijfselen van een uniek kaatsbaanhuisje', *Het Kromme-Rijng gebied. Tijdschrift van de historische kring 'Tussen Rijn en Lek'*, 47 (2013), nr. 3, p. 14-21

> DE ROYAL TENNIS COURT, GEZIEN VANUIT DE TUIN VAN HAMPTON COURT PALACE

het kaatsspel bij het kasteel, naar we mogen aannemen op de hierboven beschreven baan van het Nederhoff. De kinderen kregen tot hun grote verontwaardiging te horen dat hun vader achter slot en grendel was gezet, en ontvingen vervolgens het bevel zich zo snel mogelijk uit de voeten te maken.⁵

KASTEEL CULEMBORG

We zijn in de gelukkige omstandigheid over rentmeesterrekeningen te beschikken die een gedetailleerd beeld verschaffen over de bouw van zowel de kaatsbaan als het aangebouwde kaatshuis bij het kasteel van Culemborg, gerealiseerd tussen 1552-1555. De open baan werd aangelegd in de formele siertuin die in opdracht van Elisabeth van Culemborg werd ontworpen. Nadat haar tweede echtgenoot Antonie van Lalaing, graaf van Hoogstraten, in 1540 was overleden, verbleef Elisabeth tot haar overlijden in 1555 vrijwel permanent in Culemborg. Haar beide achterneven en opvolgers, Floris van Pallandt en de jonge Antonie II van Lalaing, groeiden bij haar in het kasteel op. Het zal voor de jonge Floris zijn dat de

kaatsbaan werd gerealiseerd. Als graaf van Culemborg werd hij een van de belangrijkste hoge edelen, samen met Hendrik van Brederode, die het Verbond der Edelen vormden. De kaatsbaan van Culemborg staat omschreven als een 'Kaatsbaen, met een hoogen Muer omringt', met een kaatshuis daaraan vastgemaakt. Vanuit het kaatshuis hadden gasten een fraai uitzicht op de baan. Ook konden de spelers er zich na de kaatspartij omkleden en wellicht ook baden.

De oudste vermelding van het 'caetspul' bij Culemborg dateert van de rentmeesterrekening over het jaar 1552-1553, zo laat een recente studie zien die interessante details bevat over de materialen die werden aangewend voor de constructie van de kaatsbaan.⁶ Ook verkrijgen we inzicht over hoe serieus de constructie werd voorbereid, waarschijnlijk een project uitgevoerd door de bekende meester-architect Antoon III Keldermans. Aangezien de layout en afmetingen van kaatsbanen in die tijd aan verandering onderhevig waren, onder andere doordat het racket steeds frequenter werd gebruikt, werden de vaste timmerman van het kasteel, Andries Tymmerman, en metselaar Bert Thoenis naar het Prinsenhof in Arnhem en kasteel Batestein in Vianen gestuurd om te inspecteren hoe de 'kaetspelen' er daar uit zagen. Ze waren vijf dagen onderweg. Een jaar later trok Bert Thoenis er nogmaals op uit naar Arnhem en Vianen 'om de caetspullen te besien ende daer van de hoochte ende breedte te brungen om alhier een te maken'. In hetzelfde rekeningjaar 1552-1553 werden er baksteen, natuursteen, kalk en pek geleverd voor de kaatsbaan en het kaatshuis. Willem Loyen en Jan van Buren voerden 40.000 stenen aan uit de plaatselijke steenoven voor de bouw van het kaatshuis. In dezelfde rekening staat dat er 3.500 tegels geleverd werden voor het 'caetspul' en reparaties aan het kasteel.

⁵ C. Ekama, 'Het Kasteel te Wijk bij Duurstede', *Eigen Haard*, 1882

⁶ Bella Sangster, 'Wie de bal kaatst. Een Balspel bij het Kasteel Culemborg', *Culemborgse Voetnoten*, nr. 37, (2008)

> LANDSCHAP MET DAVID EN BATSEBA, LUCAS GASSEL, C. 1540, MARYLEBONE CRICKET CLUB, LONDEN

Van schipper Heinrick Cornelis kocht men 42 hoet (1 hoet = 1003 liter) kalk en mogelijk werden er van diverse personen ook nog eens in totaal 105 hoet kalk voor de muren van de kaatsbaan gekocht. Zoals reeds aangegeven, het betrof hier een open kaatsbaan. Niettemin blijkt dat er ook voor een dergelijke constructie karrenvrachten bouw materiaal moesten worden aangevoerd, zoals in het vorige nummer van K&B reeds bij de baan op het Haagse Binnenhof is aangegeven.

KASTEEL BATESTEN, VIANEN

Van kasteel Batestein rest nu nog slechts een hofpoort, gelegen aan de rand van de stad Vianen. Het kasteel was de plek waar het Verbond der Edelen, onder aanvoering van de Grote Geus Hendrik van Brederode, samenkwam om een opstand op touw te zetten tegen de meedogenloze Spaanse bezetter, met name tegen de kerkelijke inquisitie. Het kasteel kwam rond 1417 in het bezit van de Brederodes. Ook Reinout II van Brederode, die we reeds tegenkwamen tijdens zijn onfortuinlijke bezoek aan Duurstede, hield verblijf op dit kasteel. Batestein beschikte over een kaatsbaan, maar het is niet bekend wanneer deze werd aangelegd. Bezat Reinout II van Brederode, de eerste edelman uit Holland die in 1445 werd uitverkozen toe te treden tot de Orde

van het Gulden Vlies, wellicht reeds een eigen kaatsbaan op zijn kasteel in Vianen, voordat zijn bastaardkinderen zich uitleefden op de baan bij kasteel Duurstede in 1470?

Een plattegrond uit het begin van de achttiende eeuw toont de kaatsbaan van Batestein, gelegen in een hoek van de binnenplaats of Grote Plaats. De baan lag er al vóór 1567, getuige een inventaris van de Heren van Brederode van dat jaar waarin sprake is van drie 'raketten' en divers gereedschap om 'pylote' te spelen, opgeborgen in een 'opkamerken' bij de stal.⁷ De invloed van de Paapse belegeraars is reeds tastbaar, 'pylote', of *pelota*, is de Spaanse term voor kaatsen. De laatste getuigenis die we bezitten van de kaatsbaan op het kasteel Vianen stamt uit 1785, wanneer een document gewag maakt van de schutterij van Vianen die 'exerceeren in de geweze kaatsbaan op het Hof'.

HUIS TER KLEEF, HAARLEM

Hendrik van Brederode (1531-1568), de Grote Geus, werd algemeen gezien als de volksleider in de moeilijke eerste jaren van de strijd tegen de Spaanse overheersing. Willem van

7 J.J. Salverda, 'Twee inventarissen van het Huis Brederode', *Bijdragen en Mededelingen van het Historisch Genootschap te Utrecht*, 32 (1918), p. 80 en 108

> ADRIAEN VAN DE VENNE, 'HET ZIJN STERKE BENEN DIE DE WEELDE KUNNEN VERDRAGEN', MET TENNIS RACKET, EEN ALLEGORIE OP DE SPILZUCHT VAN PRINCESS ELISABETH STUART, BIJGENAAMD DE WINTERKONINGIN EN ECHTGENOTE VAN HENDRIK V (KEURVORST VAN PALTZ EN KONING VAN BOHEMEN), DIE IN BALLINGSCHAP LEEFDEN AAN HET HOF VAN PRINS MAURITS (EN LATER FREDERIK HENDRIK). ZIJ WORDT HIER AFGEBEELD OP DE SCHOUDERS VAN FREDERIK HENDRIK (OF MISSCHIEN DE GELIJKENDE FREDERIK V), DIE NAMENS DE STATEN GENERAAL VEEL GELD SPENDEERDE AAN HET ONDERHOUD VAN HET DURE HOFLEVEN VAN ELISABETH

> AFBEELDING DIE HET VROEGE KAATSSPEL UITBEELDT, GETIJDENBOEK VAN HERTOGIN VAN BOURGONDIË, C. 1450, MUSÉE CONDÉ

Oranje hield zich toen nog min of meer afzijdig. De Brederode-residentie in Haarlem, Huis ter Kleef werd bij het beleg van 1573 opgeblazen. Eén gebouw overleefde de explosie, de kaatsbaan. Over het tijdstip van de bouw van de baan tasten we in het duister. We beschikken over geen enkel archiefstuk dat de aanleg vermeldt. Visuele bronnen geven ook geen uitsluitsel over de oorspronkelijke staat van Hendriks kaatsbaan. De eerste vermelding van de kaatsbaan treffen we aan in een opmerkelijke aantekening van 28 april 1573 in het *Memoriaelbouck* van de hand van Willem Jansz. Verwer, de burgemeester van Haarlem. Hij haalt Don Frederico, zoon van Alva, aan die twaalf gevangenen had opgesloten in de kaatsbaan van Huis ter Kleef, waar zij al snel van de honger omkwamen. 'Ik heb ze het leven toegezegd, maar niet het eten', zo had de Spaanse bevelhebber Don Frederico verklaard.⁸ Een situatietekening uit 1625 van de kaatsbaan geeft een goed beeld van de oorspronkelijke afmetingen van de baan: 26,5 x 8,75 meter. De plattegrond van 1625 toont verder dat achter de baan een kamer van ruim vier meter lag en er een kelder was vastgebouwd aan het torentje. Ook deze ruimtes bestaan nog steeds. De voorgevel van de kaatsbaan laat zien dat deze niet altijd dezelfde hoogte heeft gehad en dat het gebouw wellicht oorspronkelijk als een open kaatsbaan is gebouwd. Deze

veronderstelling wordt bevestigd door een ets uit 1611 van het Huis ter Kleef door Claes Jansz. Visscher waarop de kaatsbaan geheel rechts zichtbaar lijkt te zijn. De gravure van J. van de Velde uit 1625 laat een geheel overkapte kaatsbaan zien. Het is aannemelijk dat de kaatsbaan tussen 1611-1625 is vergroot en overdekt naar de eisen van de tijd. Het racket was geëvolueerd en de spelers hadden meer ruimte nodig voor hun slagen. Het kaatsbaangebouw van Huis ter Kleef kent nog authentieke elementen en is dus zodoende uniek te noemen. De kaatsbaan, het huis met het torentje op de Kleverlaan, fungeert nu als ruimte voor yogalessen.

VELE KAATSBANEN IN NEDERLAND

Naast Hendrik van Brederode, bezat ook zijn collega in het Verbond markies Jan IV van Glymes (1528-1567) een kaatsbaan, en wel op het Markiezenhof in Bergen op Zoom. Ook kasteel Bergh heeft een kaatsbaan gehad. Op vele plekken in Nederland zijn vermeldingen van kaatsbanen aangetroffen. Zo verspeelde graaf Willem van Oostervant in 1399 (?) bij een kaatsspel in Stavoren zijn halsketting, die hij met 26 Franse kronen weer 'loste'.⁹ De heren van Voorne lieten een kaatsbaan aanleggen op 's Heerenhof in Brielle, zo blijkt uit een beschrijving van de ingrijpende opknopbeurt die Margaretha van York (in 1468 getrouwd met Karel de Stoute, zelf een enthousiast kaatspeler) het 's Heerenhof liet geven tussen 1477 en 1480. Een kaatsbaan was vaak een ontmoetingsplaats, waar mannen samenkwamen om hun sport te beoefenen, maar ook om te drinken in de

⁸ Willem Jansz. Verwer, *Memoriaelbouck, Dagboek van gebeurtenissen in Haarlem, 1572-1581*, met aantekeningen door J.J. Temminck (Haarlem 1973), p. 83

⁹ E. Verwijs, *De oorlogen van Hertog Albrecht met de Friezen* (Utrecht 1869), p. 197

¹⁰ Cees de Bondt, 'Tennis onder de adel in de periode 1500-1700', *De Adel in Beweging. Aspecten van een Sportief Leven op een Adellijk Huis* (Amerongen, 1999), p. 31-43

tapperij die er over het algemeen aan verbonden was. Een vogelvluchtkaart van rond 1700 van kasteel Amerongen laat een rechthoekig ommuurd speelveld zien, precies op de plaats waar nu het koetshuis staat. Het is niet bekend hoe oud de open kaatsbaan van het kasteel is, wellicht was een lid van het geslacht Van Reede van het spel zozeer gepassioneerd geraakt dat hij een kaatsbaan liet aanleggen.¹⁰ Gezien het feit dat het een open baan betrof, kunnen we de aanleg ervan wellicht toeschrijven aan Govert van Reede van Saesfeld, hoofdschout van Utrecht. Govert, die het kasteel in 1557 gekocht had, maakte Amerongen tot adellijk middelpunt van Holland en Utrecht, waar een kaatsbaan voor vertier waarschijnlijk bij paste. De kaatsbaan van Amerongen bestaat nog. Ze werd overdekt om als koetshuis te dienen en is nu in gebruik als historische locatie voor feesten en bruiloften.

De neergang van het kaatsen, vanaf ruwweg 1700, kan onder meer toegeschreven worden aan onze calvinistische volksaard. Medici gaven hoog op van de heilzame werking die de beoefening van dit kaatsspel met zich meebracht, een lichamelijke oefening die gezond was voor lichaam en geest. Maar gezondheidsdeskundigen waren in die tijd bij ons dunner gezaaid dan moralisten. Die waren over onze

libertijnse samenleving uitermate bezorgd, en dientengevolge extreem actief. De puriteinen bestookten hun lezerspubliek bij voortdurend met zedenschetsen en hekeldichten, waarbij zij hun pijlen ook op de beoefenaren van het alom populaire 'kaatsspel' richtten. De spelers kregen er flink van langs, de kaatsbanen die ze frequenteerden moesten gezien worden als een poel van verderf, waar je tijdens 'wed'-strijden zowel je geld als je eer verloor. Via emblemen werden ouders in woord en beeld gewaarschuwd hun zonen te verbieden zich ook maar in de buurt van een kaatsbaan op te houden, laat staan daar binnen te gaan. Dat negatieve imago bestond al een tijdje: oudere schrijvers als Bredero, Roemer Visscher en P.C. Hooft refereerden aan het kaatsen en brachten het maar al te vaak in verband met drank en uit de hand gelopen weddenschappen. Het was gebruikelijk dat de speler die de 'wed'-strijd had verloren, moest afrekenen, zoals Bredero aangaf in zijn *Moortje*, wie verloor moest het gelag betalen: '... of ick ga so lief in een kaatsbaan en haal een warm lijf, dat komt so nauw niet, al verspeul ick hondert gulden vier vijf, [...] wij sullen om 't gelach maar speulen [...]!' ■

¹¹ G.A. Brederode, *Moortje. Waar in hy Terentii Eunuchum heeft Nae-ghevolght* (Leiden 1984), p. 236

> 'TIJTVERLIES, TOTTEN KETSBAL', WAARSCHUWING
AAN DE JEUGD DOOR HONGAARSE
HOFARTS JOHAN SAMBUCUS,
EMBLEMATA, 1566

